

מיומנו של נוטריון מוסלמי, דמשק 1480-1500

בעז שושן

תקציר

מאמר זה מתבסס על יומן שכתב הנוטריון הדמשקאי שהאב אל־דין אַחְמַד אֶבְן טוֹךְ (1430-1509), שהשתמר בחלקו ומתאר את השנים 1480-1501. מדובר במקור שאין שני לו בעולם האסלאם הקדם-מודרני, לא רק בהיקפו (כאלפיים עמודים במהדורתו המודפסת), אלא בכך שהוא רישום יום-יומי על עניינים שונים ומגוונים בדמשק ובמקומות הסמוכים לה, ובעיקר משום שהכותב שילב בו מובאות ארוכות ופרטים ממסמכים שחתם עליהם והיו ברשותו בתוקף תפקידו, והם שופכים אור חסר תקדים על החברה שבה חי. המאמר מתרכז בשתיים מתוך התופעות שאנו יודעים עליהן אך מעט, והחומר הייחודי של אבן טוך מלמד עליהן רבות. האחת היא סוגיית הגירושין, נסיבותיהם ותנאיהם הכספיים, כפי שהיו מקובלים בזמנו של הכותב, והשנייה היא יריבויות אישיות וויכוחים הלכתיים בין מלומדי האסכולות המשפטיות בדמשק. דיווחיו של אבן טוך על עניינים אלה, כמו על רבים אחרים שיומנו מלא בהם, מגלים יותר מטפח מחיי היום-יום בעיר מרכזית בעולם האסלאם ערב הכיבוש העוסמאני, והם מקור ל'היסטוריה של יום-יום' או למיקרו-היסטוריה.

שהאב אל־דין אַחְמַד אֶבְן טוֹךְ (1430-1509) זכה לשורות ספורות בלבד במילונים ביוגרפיים שנכתבו בראשית התקופה העוסמאנית, אך הוא עצמו טרח להשאיר לא מעט פרטים על חייו בחיבור שהותיר.¹ הפרטים האלה, אף שאין בהם כדי לשייך את חיבורו לסוגת כתיבה אוטוביוגרפית, ולו משום שהם אינם מבטאים מודעות מובהקת לסיפור חיים ואינם בחזקת סיכום נרטיבי,² חושפים טפח או טפחיים על כותבם. אֶבְן טוֹךְ היה בן הכפר ג'רוד שבאזור החקלאי שבפרברי דמשק (אַל־גוֹטָה), אזור שבו המשיך להתגורר כל ימיו. בשלב מסוים החל אֶבְן טוֹךְ יוצא ובה כמעט מדי יום בעיר

1 שהאב אל־דין אחמד אבן טוך, אל-תעליק, 4 כרכים (דמשק: 2000-2007). סביר שהכרך החמישי, הכולל בעיקר מפתחות, יופיע בעתיד.

2 על סוגה זו בתרבות האסלאם בכלל ובשפה הערבית בפרט ראו, Dwight F. Reynolds (ed.), *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (Berkeley: University of California Press, 2001).

דמשק, שכן היה מלומד מהדרג הזוטר ושימש עד מקצועי (שאהד), למעשה מעין נוטריון, מי שמאשר וחותם על מסמכים במערכת המשפט המוסלמית, שגם היא כמו בהלכה היהודית, מחייבת שעל פי שניים עדים יקום דבר.³ בשל כך נכח אֶבְן טוֹק בעשרות רבות של עסקאות, כריתת חוזים, אירוסין בין בני זוג, ועוד כהנה וכהנה מעמדים המחייבים עדים וחתימה על מסמכים. נוסף על כך הוא עסק מדי פעם בפעם בגביית חובות וכיוצא באלה שליחויות שהטילו עליו אישים שונים במערכת המשפט של דמשק. הוא אף מילא תפקיד של קורא קוראן באחד ממבני הקבורה המקודשים בדמשק. אולי תפארתו הגדולה הייתה על קרבתו לשיח' אַל-אַסְלָאם בדמשק, תְּקִי אַל-דִּין, בן משפחת אֶבְן קַאדִי עַגְ'לוֹן השאפעיית, שאת אחת מבנותיה, בתו של שיח' אל-אסלאם והקאדי נג'ם אַל-דִּין, נשא לאישה לאחר גירושיו מרעיה קודמת. אבן טוק מכנה את תקי אל-דִּין בקביעות 'אדוני השיח' (סירי אל-שיח'). הוא נתלווה אליו לא אחת, וידע לרווח על פעילותו המגוונת כמעט מדי יום ביומו, ואף על צרותיו הפרטיות בחיי הזוגיות עם רעייתו, שהייתה ידועה בכינוי 'מצריה', כנראה על שום מוצאה.

אבן טוק כתב מה שניתן בפשטנות מסוימת לכנות יומן.⁴ הוא לא היה הראשון בעולם האסלאם שכתב חיבור מסוג זה. ההברל בין יומן לבין הסוגה הנפוצה של חיבורים היסטוריים על שלל סוגיהם אינו תמיד ברור, ועם זאת מה שמייחד את היומן הוא דיווח על עניינים שוליים, ריבוי הפרטים האישיים של הכותב ותיאור של מגוון פעילותו היום-יומית. אפשר גם שיומנים כמו זה של אבן טוק, שלא כמו ספרי היסטוריה, לא נועדו מלכתחילה לפרסום והוצאתם לאור בימינו היא לעתים קרובות בחזקת 'תאונה' (מבורכת) של העת המודרנית.⁵ מכל מקום, יומנו הוא הארוך ביותר בהשוואה לקטעי יומנים שנשמרו מתקופות שקדמו לו, ולפחות מהפן הזה הוא עולה

3 על חשיבות העדים המקצועיים בראשית התקופה העוסמאנית, ראו Fariba Zarinebaf, *Crime & Punishment in Istanbul, 1700-1800* (Berkeley: University of California Press, 2010), 155-156.

4 המהדיר צירף לכותרת המקורית את כותרת המשנה 'יומית'.

5 על יומנים בעולם האסלאם הקלאסי ראו פרסומו החלוצי של George Makdisi, 'Autograph of an Eleventh-Century Historian of Baghdad', *BSOAS* 18 (1956): 9-31, 239-260; 19 (1957): 13-48, 281-303, 426-443. עם זאת, ניסיונו המאוחר יותר של מקדיסי לאפיין את סוגת היומן בתרבות האסלאמית במאמרו 'The Diary in Islamic Historiography: Some Notes', *History and Theory* 25 (1986): 173-185 משום שהוא מקדיש לה מקום מועט, ועיקר דיונו נסב על כתיבה היסטורית בכלל. את השאלה אם כוונת מחברי היומנים הייתה לפרסום מעלה גם מקדיסי. הקוראים ימצאו תועלת בביקורת של Stephan Conermann and Tilman Seidensticker, 'Some Remarks on Ibn Tawq's (d. 915/1509) Journal *Al-Taliq*, Vol. 1 (885/1480 to 890/1485)', *Mamluk Studies Review* 11 (2007): 121-135 ומאוחרים יותר.

עליהם לאין ערוך. יומן זה כתוב בסגנון המושפע לא אחת מהערבית הדמשקאית המדוברת בת זמנו, והדקדוק והתחביר שלו אינם תמיד משוכחים. התואר 'כפייתית' הוא כנראה תואר יאה לכתובתו של המחבר, שכן הוא כתב גם בימים שלאמיתו של דבר לא היה לו מה לכתוב, ועם זאת, הוא ציין את היום בשבוע ובחודש והשאיר לידו מקום ריק.⁶ במקרים אחרים, כיהא לבן הכפר, הוא רשם ליד יום פלוני שירד גשם או שעצי הפרי החלו לבלב, או שלא הגיע לדמשק, אולי כדי שיזכור בעתיד מדוע לא דיווח מאומה באותו היום. מכל מקום, במרבית הימים בשנים 885-906 לספירה המוסלמית, היינו 1480-1501 לסה"נ, היה לאבן טוק לא מעט לכתוב על עניינים רבים ושונים, והוא הותיר חיבור מאלף בן כאלפיים עמודים (בדפוס) שנשתמר בחלקו הגדול ומצא את מקומו בספרייה המרכזית של דמשק.

יומנו של אבן טוק מספק מידע אישי באורח שכמוהו אי אפשר למצוא בחיבור כלשהו בן הזמן: כך, למשל, טרח המחבר לציין את מועד תחילת החודש השני להריגה של רעייתו, את שם המיילדת שעזרה בלידת בנו, את שם התרופה שנתן לבן במצוות הרופא ואת היום שבו החל בנו בן הארבע את לימודיו בכתאב של 'השיח' המג'רבי;⁷ הוא מספר על חלום שחלם, שלקה בהצטננות (הוא מרבה לתאר את מחושיו, ואפשר שהיה היפוכונדר), וכותב את מי ביקר ומי ביקר אצלו, ואף מה אכלו באותה הזדמנות, עם מי רב, על הנעשה אצל שכניו ועוד.⁸ כאשר הוא הכה את השפחה שעבדה בביתו הוא מציין שנתייסר על כך. הוא מוכן לחשוף שבנקודה מסוימת נשבע לגרש את אשתו אם תמשיך ללבוש בגדים שהתנגד שתלבש. בחודש צפ'ר 890 (הוא מרץ 1485) יזמה אשתו, למרות היותה בהיריון מתקדם (בתם נולדה חודשיים לאחר מכן) 'גירושין בהסכמה' (ח'ל'ע).⁹ למרות בחירתו של מיודענו שלא לפרט את הסיבות לכך, עולה מבין השיטין כי התפרצויות הזעם ושבועות כנ"ל הן ההסבר לגירושין.⁹ כאשר נפטרה בתו בת השנה הוא מדווח על כך ביבושת, בלי להסגיר רגשותיו, ומוצא לנכון לרשום את הוצאות הקבורה. כאשר בת אחרת שלו, בת חודשיים בלבד, חלתה למשך כשנה, הוא כבר מתאר את מצבה בדאגה. גם בת זו נפטרה בהיותה בת כשנה. שש שנים מאוחר

6 בעניין זה ראו גם Makdisi, 'The Diary in Islamic Historiography', 176.
 7 מקצת מהעניינים הללו נידונים בעבודת דוקטור שהתפרסמה בעת האחרונה. Torsten Wollina, *Zwanzig Jahre Alt: Lebens-, Welt- und Selbstbild im Journal des Ahmad Ibn Tawq* (Gottingen, 2014). כמרכן, ראו גם מאמרו של הנ"ל, 'A View from Within: Ibn Tawq's Personal Topography of 15th Century Damascus', *BEO* 61 (2012): 271-294.
 8 אבן טוק, תעליק, 449. על גירושי ח'ל'ע ראו בעיקר Yossef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) וכן מאמרי על גירושין בדמשק האמור להופיע בקובץ של כנסי האגודה ללימודים ממלוכים הנערכים בגנט.
 9 שם, 1-2. וכן ההפניות לאבן טוק. בניגוד לרפופרט איני משוכנע שמדובר בנישואין מוצלחים.

יותר נפטרה בת נוספת בשנתה הארבע-עשרה, ולא נותר לו אלא לכתוב את מה שאומר המוסלמי המאמין בהכנעה: אנו [שייכים] לאללה ואליו אנו שבים. מהפן האישי, אף שמילת טרוניה לא עלתה ממנו על הכתב, לא שפרו חייו של אבן טוק.

היומן אף משמש כ'צהובון' דמשקאי של שלהי העידן הממלוכי. אבן טוק מדווח בקצרה על אשתו של איכר מהכפר הסמוך עֲדִיבִיל שנפטרה בביתו של גבר אחר 'בנסיבות שאינן מתקבלות על הדעת', אחרי שנפל עליה דבר-מה ומחץ אותה, ודומה היה גורלו של שותפה לניאוף. את גופתה של האישה הניחו מחוץ לכפר למאכל חיות. במקרה אחר כפה תלמיד שאפעי משכב זכר על רעהו ונידון למוות, פסק דין שהומר במאסר עולם לאחר מסע שתדלנות.¹⁰ המחבר מרבה לדווח על מאבקים של שומרי חומות ההלכה והמוסר במסחר בין, וכן על גברים הוללים עם נשים זרות.

אלא שלא באלה, או נכון יותר, לא רק באלה, חשיבות יומנו של אבן טוק, אלא בהיותו יוצא דופן בנוף המקורות בעולם האסלאם הקדם-עוסמאני שניתן לאפינים על דרך השלילה כלא-ארכיוניים וכבעלי אופי נרטיבי. ארכיונים כמו שהיו בתקופה העוסמאנית, או דומים להם, בהנחה סבירה שהיו גם קודם לכן, לא שרדו. ייחודיותו של יומנו של אבן טוק היא בכך שחלק נכבד ממנו הוא ציטוט כמעט מדויק של מסמכים משפטיים שערך בעצמו או נחשף להם דרך ידידיו למקצוע. יומנו הוא הקרוב ביותר לארכיון, אמנם פרטי, ומוגבל בעליל, אך בכל זאת ארכיון שאפשר למצוא בו עשרות רבות של דיווחים על עסקאות, על חוזים וכיוצא באלה, שנערכו בקרב הבורגנות הדמשקאית, אך גם בקרב דלת העם בשלהי המאה החמש-עשרה. נוסף על כך, אפשר למצוא בו דיווחים מדיווחים שונים על סכסוכים ועל דיונים שנערכו בבתי הדין השרעיים בדמשק.¹¹ כל אלו הופכים את ה'תעֲלִיק' ('דיווח?'),¹² כפי שהכתיר אבן טוק את יומנו, למקור ייחודי השונה במידה רבה מסוגת הכרוניקות שכתבו בני זמנו כותבי ההיסטוריה בתקופת הסולטנות הממלוכית, שכראש מעייניהם היו האירועים הפוליטיים שברומו של עולם.¹³

10 אבן טוק, תעֲלִיק, 212-213.

11 על סכסוכים באשר לחלוקת מקורות מים והשקיה, ראו מאמרי 'Mini-Dramas by the Water: On Irrigation Rights and Disputes in Fifteenth-Century Damascus', in *Histories of the Middle East: Studies in Middle Eastern Society, Economy and Law in Honor of A. L. Udovitch*, Roxani Eleni Margariti, Adam Sabra and Petra M. Sijpesteijn (eds.), (Leiden: Brill, 2011), 233-244.

12 על תרגום זה של הכותרת ראו 178 Makdisi, 'The Diary in Islamic Historiography', המציין כי מדובר במונח רווח בכותרות חיבורים.

13 מקורות אחרים יוצאי דופן הם, כמובן, מסמכי וקף, וכן מסמכי אל-חרם אל-שריף השופכים אור על ירושלים במאה הארבע-עשרה.

כאן המקום להעיר שאף על פי, שכאמור, אירועים פוליטיים אינם תופסים מקום חשוב אצל אבן טוק, המעט שהוא כותב מאיר את עינינו בשל מיעוט המקורות העוסקים בתולדות דמשק בת הזמן. אפשר למצוא ביומנו הד לנזקים שעשו שבטי הברווים בסביבה, ואף לנזקיהם של שבטים שהגיעו מרחוק, הפילו חתיתם על האיכרים, שבו פקירי ממשל ותקפו את היוצאים לחג' למכה, וכן למאבק השלטון הממלוכי בהם, שלעתים, בצדק או שלא בצדק, האשימם בריגול בעבור העוסמאנים שאיימו על גבולות הסולטנות. מדיווחי הכותב על החודשים האחרונים של שנת 897 להג'רה, על החודשים הראשונים של שנת 898 ועל שלהי שנת 902 עד תחילת שנת 904, כלומר, מהעשור האחרון של המאה החמש-עשרה, אפשר ללמוד גם על היקף התמותה ממגפת הדבר שעשתה שמות בסוריה. אבן טוק מציין בשמם עשרות רבות של גברים ונשים שהכיר, לרבות, כזכור, בתו בת הארבע-עשרה, שנפטרו בפרק הזמן הזה. אף על פי שברוב המקרים הוא אינו אומר במפורש שהמות נגרם מהמגפה, אי אפשר לחשוב על סיבה אחרת לתמותה רבה כל כך. במקרה אחד הוא מספר שבבית אחד נפטרו שמונה מיושביו,¹⁴ ובמקרה אחר שכל דיירי הבית נפטרו והבית נאטם.¹⁵ גם כאן, כאשר המוות משתולל, מאיים על קרוביו ואף על עצמו, לא רומז לנו אבן טוק מאומה על רגשותיו. במאמר קצר זה אתרכז בשתיים מתוך התופעות שעליהן אנו יודעים מעט למדי מהמקורות הרבים שבידינו על התקופה הממלוכית, והחומר הייחודי של אבן טוק שופך עליהן אור חדש. הראשונה היא סוגיית הגירושין, והשנייה היא יריבויות אישיות ויכוחים הלכתיים בין מלוודי האסכולות המשפטיות בדמשק בת זמנו.

בסוגיית הגירושין עוסק, בין היתר, ספרו פורץ הדרך של רפופרט (Rapoport), אך העיסוק של רפופרט כוללני ונסמך על חומר עובדתי מצומצם בהיקפו ומוגבל בטיבו.¹⁶ אין ספק שהמידע שאבן טוק מספק בכחמישים דיווחים על גירושין בדמשק בשני העשורים האחרונים של המאה החמש-עשרה הוא החומר העשיר ביותר שאפשר למצוא על עיר מוסלמית כלשהי בתקופה הקדם-עוסמאנית. מה הוא מלמד וכיצד הוא מתיישב, אם בכלל, עם מסקנותיו של רפופרט?

מסקנה אחת העולה בקנה אחד עם מסקנה של רפופרט היא שלצד מודל הגירושין הקלאסיים באסלאם, הידועים כגירושי טַלַּאק, שהם יוזמה חד-צדדית של הגבר ותקפים בעקבות חזרה של שלוש פעמים על אמירה ברורה בעניין,¹⁷ מופיע

14 אבן טוק, תעליק, 1172.

15 שם, 1496.

16 רפופרט מרחיב את היריעה להכללות ביחס לחברה המוסלמית כולה, אף שמסקנותיו אמורות להתמקד בקהיר, בדמשק ובירושלים. אך גם ביחס לשתי הערים הראשונות המידע שהוא מספק מוגבל ומצומצם.

17 *EF*, s.v Talāk (A. Layish)

באותה מידה של תכיפות מודל הגירושין בהסכמה (ח'לע), וכפי שראינו לעיל, הוא מיושם אף במקרה של אבן טוק עצמו. בגירושין מסוג זה יכולה האישה להיות היוזמת, תוך שהיא מוותרת על זכויותיה הכספיות,¹⁸ ולהבדיל מגירושי טלאק, היא אף אינה מחויבת להינשא לגבר אחר אם ברצונה לשוב ולהינשא לבעל המגרש. עם זאת, מסקנה אחרת של רפפורט, שלפיה רוב גירושי הח'לע היו פרי יוזמת נשים¹⁹ – מסקנה שאף שהיא נשענת על חומר מסופק היא משמשת נדבך לפיתוח תזות גורפות (על כך בקצרה להלן) – אינה מוצאת תמיכה בדברי אבן טוק, שכן רק במספר קטן מגירושי הח'לע שעליהם הוא מדווח נאמר במפורש שהאישה היא היוזמת. מכאן אף שהסברו של רפפורט שריבוי היוזמות מצד נשים, וריבוי גירושין בכלל, הם תוצר של החירות הכלכלית שממנה נהנו נשים בתקופה הממלוכית, לא רק שאינו מוצא תמיכה בחומר העובדתי אלא אף נעשה בלתי רלוונטי.

דיווחיו של אבן טוק מראים בבירור שאם נשים יזמו ח'לע הן היו צפויות להפסידים כלכליים, בעיקר בשל חובתן לוותר על כספים שעמדו לזכותן מטעם הבעל (צדאק) מרגע שנחתם חוזה הנישואין, אך בפועל לא שולמו מאחר שהיו בחזקת תשלום דחוי, תופעה מקובלת בהסכמי נישואין. כך, למשל, בעקבות גירושי ח'לע של ח'ליל אל-צפדי ובלבל בת עבדאללה, ויתרה האישה על תשלום דחוי של 10 דינר וכן על כל דרישה לתמיכה כלשהי (נפקה), על הוצאות בעבור לבוש (פסוה), וכן על דמי שכירות במשך תקופת המתנה של שלושה חודשים (עדה) שאישה מגורשת מחויבת לה על פי ההלכה המוסלמית לפני שהיא מתקשרת עם גבר אחר כדי לוודא שאינה הרה מבעלה המגרש.²⁰ אבן טוק מביא מקרים נוספים שבהם נאלצה האישה לוותרים כספיים משמעותיים. סביר להניח שוויתורים אלו הם שעמדו ביסוד הסכמת בעלים לגירושי ח'לע כתחליף לגירושי טלאק, אף על פי שהאחרונים נתנו כוח רב יותר בידי הבעל. נראה שבמקרים אלו הכריע את הכף השיקול הכספי.

אולם בכך לא מסתיים העניין בשאלת הגירושין בדמשק, שכן אבן טוק מביא חומר מאלף, ולפיו כמחצית ממקרי הגירושין נסתיימו בסופו של דבר בחזרת האישה לחיי נישואין עם בעלה המגרש. דוגמה אחת מני רבות היא של סת סעאדאת, אשתו של תקי אל-דין אבן קאדי עג'לון, שיח' אל-אסלאם. לפי אבן טוק, קרובו וידידו של השיח', ומכאן לא בהכרח נטול משוא-פנים, מדובר בנישואין שהריבים בהם היו

18 69-70. Rapoport, *Marriage, Money and Divorce*. השימוש שלו במונח האנגלי separation לוקה בשל היעדר הסופיות שהוא מבטא ועדיף השימוש במונח divorce. ראו, למשל, אצל אבן טוק, תעליק, 56, 114, 157, 278, 429, 626.
 19 שם, 69, 72 והערה 22, וכן הסתייגותו שלו מטיב החומר בעמ' 84-85.
 20 אבן טוק, תעליק, 429. על העדה ראו 'Layish, 'Talāk'.

תכופים והיוזמה לשים להם קץ באה אף מצדו. מכל מקום, על פי גירושי הח'לע קיבלה סת סעאדאת את הסכום המגוחך והסמלי של מטבע כסף אחד. לא יצאה שנה והיא שבה אל בעלה, והוא התחייב פעם נוספת לשלם לה (בתשלום דחוי) את 'מתנת הנישואין' (צדאק), בסכום מזערי של דינר אחד. האיחוד בין שני בני הזוג החזיק מעמד תקופה מוגבלת, ועשר שנים אחר כך הם שוב התגרשו גירושי ח'לע.²¹ נראה שלעתים היו גרושות במצב נואש כל כך עד שפנו לעזרת קאדי כדי לאלץ את הבעל לשאתן מחדש. כזה, למשל, היה המקרה של *יֵין אַל־עֶאבְדִין*, בתו של אחד עבד *אַל־קֶאֶר*, שגורשה גירושי טלאק ופנתה לעזרת הקאדי מהאסכולה ההלכתית המאלפית. נראה שהיא הצליחה לשכנע אותו, שכן הלה איים על הבעל המגרש שנתרצה והתחייב לשלם בהסכם הנישואין החדש את סכום הצדאק המגוחך של דינר אחד, בעוד האישה ויתרה על סכום גדול בהרבה.²²

מכל פרשיות הנישואין והגירושין שעליהן מדווח אבן טוק, מפורט ומיוחד המקרה של *הַאג'ר*, בתו של שיח' מוחמד אל־חַמְצִי, שידעה הרבה קשיים. בשנת 887/1472 היא הופיעה בפני טוק עצמו בתוקף היותו נוטריון, מלווה באחיה, כדי ללבן ענייני ממון עם בעלה לשעבר. באותו מעמד אישרה האישה קבלת קצבה ממנו בסך חמישה דרהם בעבור שתי בנותיה, וכן נִפְקָה ודמי הוצאות נוספות. כחצי שנה מאוחר יותר, נישאה האג'ר לגבר 'כהה עור' הנקרא אל־בַּיְטָר שמוצאו מהעיר רמלה. בין יתר התשלומים שקיבל הלה על עצמו היה תמיכה בבתה הבכורה של האג'ר. אנו למדים שבאותה נקודת זמן עדיין לא נסתיימו דיוני הממון של האג'ר עם בעלה הקודם, ובמפגש נוסף שהתקיים בפני אבן טוק נקבע סכום מסוים שעליו לשלם.

גם נישואיה השניים של האג'ר לא החזיקו מעמד יותר משנים ספורות, ואנו פוגשים אותה נשואה בשלישית, הפעם למוחמד אל־קָדְסִי, עובד בתעשיית הכדים. נוסף על התשלומים להאג'ר, התחייב הבעל השלישי לתמוך בסכום מסוים בשתי בנותיה. גם נישואין אלו לא נמשכו זמן רב, אך כל שיש בידנו הוא שכעבור שנתיים האג'ר, שהספיקה כבר להתגרש, שבה לחיות עם בעלה.²³

האג'ר התגרשה שלוש פעמים לפחות, ולבעלה השלישי שבה אחרי סוג גירושין שהמקור אינו מפרט מהו. לפי כל אמת מידה מדובר בחיי זוגיות קשים. האם הייתה אישה בלתי נסבלת? האם הייתה האשמה בבעלים, או שמא בשני הצדדים? לצערנו איננו יודעים את התשובות לשאלות אלו, מכיוון שאבן טוק אינו מפרט יותר מכך.

21 שם, 744, 747, 833, 1729. ראו מקרים דומים בעמ' 29, 69, 157, 278, 1051, 1700.

22 שם, 1156, 1504. בעניין הפניה לקאדים, ראו Rapoport, *Marriage, Money and Divorce*, 74-78.

23 שם, 137, 169, 172, 177, 233, 235, 238, 417-418.

לא מיותר לציין שבכל אחד מההסכמים קיבלה האג'ד התחייבות לסכומי כסף קטנים, ובפועל קיבלה אף פחות מכך בשל נוהג הצדאק הדחוי. המקרה של האג'ר, כמו המקרים שהובאו כאן ומקרים נוספים שאבן טוק מתאר, מעידים שנשים בדמשק של שלהי המאה החמש-עשרה היו בצד המפסיד כאשר מסגרת הנישואין הותרה. אי לכך, גם לאחר גירושי טלאק או גירושי ח'לע העדיפו הנשים לשוב לחיי נישואין עם הבעל המגרש. כזכור, התזה המרכזית של רפפורט היא שבחברה המוסלמית בשלהי ימי הביניים לא רק שהיו הרבה יוזמות של נשים להתרת נישואין, אלא היו מקרים רבים של גירושין בכלל, בעיקר בשל חירותן הכלכלית של נשים והשתלבותן בתעשיית הטקסטיל.²⁴ יתר על כן, לדברי רפפורט, ההתפתחות הזאת יצרה יחסי מגדר מסוג חדש שחתרו תחת המבנה הפטריארכלי המסורתי.²⁵ אלא שהחומר שמספק אבן טוק סותר את הרצון של רפפורט, מפתה ככל שיהיה, לקרוא סימני מודרנה בחברה המוסלמית של התקופה הממלוכית. דיווחיו על נשים ששבו אל בעליהן המגרשים תמורת סכום קטן, שיבה שאולי הייתה כרוכה בלבטים רגשיים, אך לבטח נבעה מצורך כלכלי חריף, אינם יכולים ללמד על חירות כלכלית. נהפוך הוא: המודל הפטריארכלי ועדיפותו של הגבר בעידן הממלוכי רק מתאשרים מדיווחים אלו.

***

נפנה עתה אל תופעה אחרת שהמידע עליה במקורות מהתקופה הממלוכית מועט והדיווחים של אבן טוק שופכים עליה מידה מסוימת של אור. כוונתי למתח ולחילוקי הדעות בין האסכולות ההלכתיות הסוניות כפי שהם באים לידי ביטוי בדמשק בת זמנו. אמנם, על המחלוקות העקרוניות בין האסכולות ועל ביטוייהן הטקסטואליים בראשית האסלאם אנו יודעים לא מעט והם אף נחקרו יותר בעשרות השנים האחרונות. אלא שמעט מאוד ידוע על התנהלות הדברים בפועל.²⁶

חשוב לציין שבמשך מאות השנים שקדמו לזמנו של אבן טוק שלטה בדמשק האסכולה (המך'הב) השאפעית. מעמד השאפעים עלה בתקופת שלטונו של נור אַל־דין באמצע המאה השתים-עשרה, וברורות שלאחריו ידוע על כמה מלומדים שאף חיברו כתבים בתחום ההלכה ומילונים ביוגרפיים על מלומדים מהאסכולה. כל זאת למגינת לבם של בני האסכולה החנפית שהשפיעה פחות, אם כי בסוף התקופה האיובית ובתחילת התקופה הממלוכית זכתה לפריחה. אחד מבני האסכולה החנפית, הקאדי

24 Rapoport, *Marriage, Money and Divorce*, 32-38, 47-48.

25 שם, 6, 111.

26 מידע על ויכוחים הלכתיים במצרים הממלוכית אפשר למצוא אצל Leonor Fernandes, 'Between Qadis and Muftis: To Whom Does the Mamluk Sultan Listen?', *Mamluk Studies Review* 6 (2002): 97-108.

הראשי נג'ם אַל־דין אַל־טרסוסי (מת 1357/758), כתב כמה חיבורים ובהם פְּתָאֵב תַּחֲפַת אַל־תַּרְכָּה פִּי מֵא יֵגֵב אֵן יַעֲמֵל פִּי אַל־מֶלֶךְ ('לתורכים מנחה באשר למה שיש לעשות בענייני מלוכה'), שכשמו כן הוא, אוסף עצות לשימור השלטון (הממלוכי, במקרה דנן), סוגת כתיבה ספרותית-פוליטית בעלת מסורת ארוכה ונכבדה בעולם האסלאם. אולם מה שמייחד את החיבור הזה הוא הפולמוס שניהל מחברו החנפי עם שלוש האסכולות האחרות באסלאם הסוני, מובן מאליו שעם השאפעים במיוחד, בכמה סוגיות שבתחום עיסוקו של השליט והמנגנון השלטוני, מיציאה למלחמת מצווה ועד לטיפול ביתומים. מטרת הפולמוס הזה היא להדגיש את יתרונן של התפיסות החנפיות, וכפועל יוצא מכך, להדגיש את הכדאיות של הסולטאן להעדיף חנפים במשרות שיפוט ואדמיניסטרציה.²⁷ אשר לאסכולה החנבלית, למרות שהיו בה דמויות משכמן ומעלה, כמו אַבְן קְדָאמָה, אַבְן תִּימִיָה ואַבְן קַיִים אַל־גִּ'וּזִיָה, הייתה האסכולה הזאת שולית בדמשק. על אחת כמה וכמה היה נחות מצבה של האסכולה המאלכית, שעיקר כוחה היה, כידוע, בצפון אפריקה.²⁸ יצוין שבדמשק של אבן טוק ההשתייכות לאסכולה חצתה משפחות, ואפשר למצוא מלומדים בני משפחה אחת שנחלקו בין שתי האסכולות העיקריות. זה היה המצב, למשל, במשפחת בְּנוֹ אַל־פְּרַפּוֹר הנכבדה: שהאב אַל־דִּין היה קאדי שאפעי, ואחינו בְּרַךְ אַל־דִּין מוחמד – קאדי חנפי.²⁹ גם במשפחת אבן קאדי עג'לון השאפעית אנחנו מוצאים בני משפחה ששימשו שופטים מטעם האסכולה החנפית.³⁰

למחלוקות בין האסכולות בסוגיות הלכתיות יש הד במקורות בני הזמן. מחלוקת אחת, הנוגעת לחלקו הראשון של מאמר זה ואליה עוד נשוב בקצרה, היא באשר לעקרונות הלכתיים בשאלת הגירושין. רפפורט דן בעניין בהרחבה ומראה כיצד עמדתו של אבן תימיה, המלומד החנבלי החשוב ואיש דמשק, שהועלתה על הכתב בשנת 1318, עוררה מחלוקת עזה וגרמה להעמדתו למשפט. על שהמחלוקת לא נעלמה אפשר ללמוד מכך שכמאה וחמישים שנים מאוחר יותר, נענש מלומד דמשקאי חנבלי, משמע אחד מצאצאיו הרוחניים של אבן תימיה, על ידי הקאדי השאפעי בשל דעתו

27 Michael Winter, 'Inter-Madhab Competition in Mamluk Damascus: al-Tarsusi's Counsel for the Turkish Sultan', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25 (2001): 195-211.

28 על תולדות האסכולות בדמשק עד המאה החמש-עשרה ראו למשל Nagm al-Din Al-Tarsusi, *Kitab Tuhfat al-Turk: Oeuvre de combat hanafite a Damas au XIVe siècle*, Mohamed Menasri (ed.), (Damascus: institut, 1997): 21-39, français de Damas

29 אל-בצראוי, *עלא אַל־דִּין עלי: תַּאֲרִיחַ* (דמשק: 1988), 227. על משפחת בנו פרפור ראו Miura, 'Urban Society in Damascus as the Mamluk Era was Ending?', *Mamluk Studies Review* 10 (2006): 157-193.

30 אבן טוק, תעליק, 45.

בנושא הטלאק, הולקה ואף חווה את הטקס המשפיל של הובלתו על חמור ברחובות דמשק כשהכרוז הולך לפניו וקורא: 'כך ייעשה לאיש המחזיק בדעתו של אבן תימיה'. לאחר מכן הושלך לכלא.³¹

ההיסטוריון עֵלָא אל־דין עלי אל־בַּצְרָאוּי בן המאה החמש־עשרה (מת 1500/905) – שהיה משנה (נֵאאֵב) לקאדי השאפעי ומורה הלכה במסגד בני אומיה החשוב, מחברה של היסטוריה בת זמנו של העיר, שלרוע המזל לא שרדה בשלמותה – מביא דוגמה לחילוקי דעות בין האסכולה שלו לבין החנפים. דוגמה זו קשורה בשאלה למי להאמין – לאישה הטוענת שמנהל נְקָף (נֵאט'ר) חייב לה כסף, או למנהל הנְקָף שמכחיש זאת. לפי השאפעים יש להאמין לאישה.³² עוד מספר אל־בצראוי כי בהזדמנות אחת נקרא הוא עצמו לקהיר לדיון בפני הסולטאן. נשוא הדיון היה מן הדוא, איש דמשק, שהתחזה למלומד, אך התברר ששתה יין, צרך חשיש ועבר על עוד כהנה וכהנה איסורים ואף התפאר בכך. לאחר שנעצר יצא לקהיר לשטוח את טענותיו בפני השליט. בדיון האמור, שאל־בצראוי השתתף בו ודיווח עליו, התנהל דין ודברים בינו לבין הקאדי החנפי המצרי, המעיד בבירור על חילוקי דעות עקרוניים בסוגיה זאת: מהו מספר הפעמים של עברת עברה זהה המהווה עילה להעמדה לדיון? הדיווח הזה נותן לאל־בצראוי הזדמנות להרצות בפני הקורא כמה מעמדות האסכולה השאפעית.³³ ידועים גם מקרים של יריבויות אישיות בין נושאי משרות שהשתייכו לאסכולות השונות.³⁴ במקרה אחד שאל־בצראוי מדווח עליו, הופיע עלי אֶל־מַכְאֵנְסִי (לא ידוע עליו מאומה) עם עוד אנשים במדרסה אֶל־גְּזַאֲלִיָּה שבמסגד בני אומיה, והם הודיעו לעֵבֵד אֶל־נְבִי, מורה הלכה מאלכי במדרסה ההיא, שבמצוות הקאדי השאפעי עליו ללמד. נראה שהדבר נתקל בהתנגדות, וייתכן שאל־מכאנסי לא היה אדם ראוי. מכל מקום, זמן מה אחר כך נקרא הקאדי המאלכי אל מושב הקאדי השאפעי והוכה בו בטענה שהוא עצמו הכה את אל־מכאנסי. רק לאחר דין ודברים שוחרר המאלכי.³⁵ עוד סיפר אל־בצראוי על דיון שהתקיים כעשור אחר כך בנוכחות מושל דמשק ובכירי החנפים והשאפעים בדיון של נכס שנרכש, והסתבר שרכישתו מנועה בשל היותו וקף. אף על פי שנראה שהעניין לא הגיע לכדי מחלוקת, משמעות הדיווח היא שהפוטנציאל לכך היה קיים.³⁶ באותן שנים לערך דיווח אבן טוק על מחלוקת בין שני אחים חנפים ממשפחת אֶבְן קַצִיף, שאחד מהם, מֶחְבֵּ אל־דין, היה הקאדי החנפי הראשי, בנוגע

31 Rapoport, *Marriage, Money and Divorce*, 96-105.

32 אֶל־בַּצְרָאוּי, עֵלָא אל־דין עלי, 31-32. על המחבר ראו הקדמת המהדיר.

33 שם, 64-66.

34 על החנפים והשאפעים ראו Al-Tarsusi, *Nagm al-Din, Kitab Tuhfat al-Turk*, 113-127.

35 אל־בצראוי, עלא אל־דין עלי, 108-109.

36 שם, 186.

למשרה כלשהי. אחד מהם פנה אל הקאדי השאפעי דווקא בבקשה שיתערב, והלה פסק שיש להמציא מסמכים רלוונטיים.³⁷ לעומת זאת, כמה שנים אחר כך אבן טוק ייחס לקאדי החנפי מחב אל-דין התערבות שמטרתה, ככל הנראה, לזרוע מחלוקות בתוך המחנה השאפעי דווקא.³⁸

במסגרת מה שאפשר לכנות הפוליטיקה של מערכת המשפט, אנחנו יודעים מעט מאוד על מאבקים בין קאדים סביב פסקי-דין. דוגמה אחת לקוחה מדיון שהתנהל בקהיר בשנת 1450/854 בפני הסולטאן ג'קמק ובו השתתפו הקאדים מארבע האסכולות. נושא הדיון הוא אשמת כפירה שהועלתה נגד פקיד בכיר בממשל, נוצרי במקור, שהצליח לצבור הון בשל עיסוקיו, מה שהוליד חרושת שמועות ולא מעט יריבים שטוו רשת כדי להפילו בה. משעלתה אשמת הכפירה, הווה אומר: חזרתו לנצרות, נכנס הסולטאן בכבודו ובעצמו לעובי הקורה. אולם בדיון המשפטי התנגד הקאדי המאלכי לאשמה כפי שנוסחה בידי עמיתו השאפעי. בירורים נוספים שנערכו למגינת לבו של הסולטאן, שקיווה לשים את ידו על רכושו של הפקיד שסרה, העלו שאלות לגבי אופן איסוף הראיות לאשמת הכפירה.³⁹

אבן טוק מביא מידע ייחודי על מצב העניינים במערכת המשפטית של דמשק בסוף העידן הממלוכי, ומדווח על כמה פסיקות, אמנם על חלקן דיווח לקוני, המעידות על חילוקי דעות בין שופטי האסכולות השונות. כך, למשל, במקרה אחד המלומד השאפעי הבכיר בעיר, שיח' אל-אסלאם אבן קאדי עג'לון, סותר את הפסיקה של הקאדי החנפי בדבר זכאותו של פלוני ושמו אַל-חַמְצִי לחלק מסוים ברכוש כלשהו.⁴⁰ דוגמה אחרת היא סכסוך בין שניים, אבן אל-מְרִנְאִי ואבן מְסִיח, על טחנת הקמח הנקראת אַל-טַבְרָאנִיָה. הקאדי השאפעי קובע שחברי קבוצת אבן מְסִיח יקבלו שישית מהמבנה החדש. אולם אחר כך הללו מחליטים לפנות אל הקאדי החנבלי. לא ברור גורלו של סכסוך זה, אך אפשר ללמוד שהייתה כאן ציפייה להגיע לתוצאה משופרת בעזרת שינוי המד'הב הפוסק, ושהיה רצון לנצל מחלוקות אפשריות.⁴¹

כמה מדיווחיו של אבן טוק מפורטים יותר. הוא מספר שב-1481/886 נמלט אחד מבניו של שיח' אַל-מְסַטְבָה ממאסר שפסק לו הקאדי החנבלי בגין חוב שלא נפרע,⁴² ואתו נמלט אדם נוסף שנודע בשם חַבִּיב. השניים היו מבני המשפחה המורחבת (בֵּית)

37 אבן טוק, תעליק, 164-165.

38 שם, 1378-1379.

39 Carl F. Petry, *The Criminal Underworld in a Medieval Islamic Society* (Chicago: Middle East Documentation Center, 2012), 176-177.

40 אבן טוק, תעליק, 304.

41 שם, 622.

42 אַל-מְסַטְבָה הוא אתר ובו כמה לציון אירועים שונים מצפון לדמשק.

של עלא אַל־דין שכיחן במשרת שיח' מסגד אל־סקיפה. הם ביקשו את עזרתו של עלא אַל־דין, והלה פנה אל המשנה לקאדי השאפעי שקבע, בניגוד לחנבלי, שהם אינם יכולים לעמוד בתשלום החוב ולכן פטורים מעונש. בעקבות זאת נשלח כנראה בנו של שיח' אל־מסטבה אל המשנה לקאדי החנבלי, ובעת ובעונה אחת יצאה הידיעה שהוא עדיין בחזקת מי שדינו מאסר. בעל החוב הלך אל ביתו של הקאדי החנבלי והקאדי הודיע למשנה שלו את מה שכבר היה ידוע, היינו: שהוא לא קבע שאין ביכולתו של הנמלט לשלם. לעזרתו של בעל החוב נרתם פלוני מהעיר חֶמָא (חמת) שנשא במשרה פקירותית (נְפִיל). התנהל דיון בעניין, ובמסגרתו השמיע הנְפִיל דברי גנאי ('הוי עד שקר, סרסור, וכיוצא באלה דברי בלע') כלפי אחד שיח' עיסא אל־עראבי וכלפי שיח' אסמאעיל שיצא להגנתו. השניים התלוננו לפני הקאדי החנבלי, אך הלה לא בא לעזרתם בטענה שהם שאפעים ועליהם ללכת להתלונן אצל הקאדי המייצג את האסכולה שלהם. כשנפרדו הצדדים לדרכם תקפו הנְפִיל ובנו מלומד נוסף בנאצות. הקאדי השאפעי, שהאב אל־דין אל־בְקָאעִי, כנראה בשל עמדת סגנו בסוגיה, יצא להגנת הנְפִיל וסירב בתקיפות לקבל את עדותו של הנתקף.⁴³

מקרה אחר שאבן טוק מרווח עליו התרחש כשלוש שנים אחר כך, כאשר ציווה הקאדי החנפי על גורמים מסוימים בדמשק ובסביבותיה ללכוד קבוצה שנקראה בְּנו דָאוּד וככל הנראה השתייכה לאסכולה השאפעית. בעקבות המתקפה עליהם נמלטו בני הקבוצה וכמה חנפים, עושי דברו של הקאדי, נפצעו. בעקבות הסתלקותם של בנו דָאוּד הורה הקאדי על הריסת חומה שהגנה על מקום מגוריהם. אולם השתדלותם אצל השאפעי פְּמָאל אַל־דין הצליחה להביא להפסקת ההריסה.⁴⁴

אולי החשובות ביותר מבין הסוגיות ההלכתיות שאבן טוק מביא ושבהן נחלקו הקאדים קשורות בענייני דת ואמונה. להלן כמה מהמקרים שהוא מביא. בחודש ד'ו אַל־חֶגֶז'ה 885, פברואר 1480, הואשם צעיר שאפעי ושמו מוּסָא אַל־עֶלְמָאוּי בכפירה. שְׁמָס אַל־דין אַל־מְטַמְאִטי, המשנה לקאדי המאלכי, ציווה לאסרו באגף הנידונים למיתה (חֶבֶס אַלְדִּים) שכן, כידוע, ההלכה המוסלמית קובעת שאשמת כפירה מחיבת מיתה,⁴⁵ ובעניין זה היו המאלכים מן המחמירים. אלא שכשהגיע הדבר לידיעת הקאדי השאפעי הוא פסק שלא מדובר באשמה החריפה ושהצעיר נותר בחזקת מוסלמי. הקביעה העלתה את חמתו של הקאדי המאלכי, והוא ציווה להרע את תנאי המעצר של הצעיר. א־אזו התערב תקי אל־דין אבן קאדי עג'לון, הדמות השאפעיית המובילה בעיר,

43 שם, 104.

44 שם, 385-386.

45 בעניין זה ראו: Rudolph Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 64-65.

שנזכר לעיל כמה פעמים.⁴⁶ לא ידוע מה עלה בגורל הצעיר, אך מקרה זה מעיד על מתח ועל חילוקי דעות בין נכבדי האסכולות.

מקרה אחר התרחש בחודש מַחְרֵם 887, פברואר 1482, כאשר הכו במדרסה אל-צֶאלֶחְיָה כמה מ'הנחותים שבקרב החנבלים' את שיח' זֵין אֶל-דִּין עֶמֶר (או אֶבְן עֶמֶר) אל-זֶהְרִי 'העיוור' (אל-צ'ריר), כנראה שאפעי, שהיה ממקבלי שכר במדרסה זו, משום שהאשימו אותו שטפל על אחמד אֶבְן חַנְבַּל, אבי האסכולה החנבלית, אשמה שהוא מחדש חידושים הלכתיים מגונים (מִבְתָּדֵע). אולם התברר כי זו הייתה רק אמתלה, ולמעשה רצו להיפרע ממנו משום שבררשה (ח'טֶבֶה) שנשא ביום השישי במסגד בני אומיה אמר על הסוגיה התאולוגית של הטרנסנדנטיות (תַנְזִיַה) של אללה דברים שככל הנראה לא היו לרוחם.⁴⁷ לאחר שהוכה, פנה אל-צ'ריר לעזרתו של אבן קאדי עג'לון, והלה בדק אצל התוקפים, אולם הם הכחישו את המעשה. יומיים לאחר מכן בא אחד שֶמֶס אֶל-דִּין אֶל-ח'טיב עם שניים נוספים, כולם מנכבדי החנבלים, בפני אבן קאדי עג'לון, והתפתח דו-שיח חריף שבו הם הכחישו (או שמא התנצלו) לגבי הנמסר במקרה אל-צ'ריר. שמס אל-דִּין שימש מליץ יושר בעבור התוקפים. אורֶאז נכמרו רחמיו של המלומד השאפעי החשוב, הדיון נסתיים בכי טוב ושני החנבלים התחייבו להסגיר את שמותיהם של המכים את הדרשן העיוור. מכל מקום, בחילופי דברים בין שמס אל-דין אל-ח'טיב לבין אחד מהשניים הפטיר הראשון משפט שאפשר להבין ממנו כי הם ראו בדרשן מי שחטא בהגשמת האל (תַגְ'סִים),⁴⁸ והשני השיב שזוהי 'תפיסה יהודית' (אֶעְתָּקָאד אֶל-יְהוּד). יותר מאוחר נלכד אחד מן המכים החנבלים והושם במאסר בתא הנידונים למוות. אולם שמס אל-דין אל-ח'טיב שוב נזעק והצליח להשיג את שחרורו של החנבלי העצור מאבן קאדי עג'לון, אם כי למורת רוחו. שוב הגיע שיח' חנבלי אחר כדי ללמד עליו זכות. אולם אז הגיע תורו של הקאדי השאפעי בְּהָא אֶל-דִּין אל-בְּאֶעוּנִי, שעלה בידו להשיג רשימה ובה שמות החנבלים המכים ולהגיש למושל דמשק. עוזרו ציווה ללכוד את מי ששמם מופיע ברשימה. אחד מהם, זה שכבר הושם במאסר, נתפס אך שוב שוחרר. בין כה וכה חזר הדרשן העיוור להשמיע דרשותיו, ונראה שהפרשיה גוועה.⁴⁹

46 אבן טוק, תעליק, 37-38. ההיסטוריון הדמשקאי החשוב אבן טולון, בן זמנו של אבן טוק, העתיק את הדיווח על האירוע הזה מאבן טוק, אך בגרסתו נותרו כמה פרטים עלומים, והם מתבהרים רק בדיווחו של אבן טוק. לפיכך ראו טעותו של Petry, *Criminal Underworld*, 170-171.

47 *EP*, s.v. Tashbih wa-Tanzih (J. Van Ess)

48 *EP*, s.v. Djism (Tj. De Boer)

49 אבן טוק, תעליק, 131-133, 135. על אל-צ'ריר ראו גם עמ' 296.

כמה חודשים אחר כך הואשם אדם בעיירה בַּעֲלֵבֶכּ בַּכפירה (זַנְדִּיקָה),⁵⁰ ונאמר עליו שהדיח את ה'אספסוף' לדבר עברה ושרגל בתפיסות מגוונות.⁵¹ בעקבותיו נשלח אחד מפקידי השלטון ובידיו מסמך שכתב הקאדי השאפעי. בשימוע שנערך לו נדרש האיש לחזור בו כדי שיוכרו מוסלמי. פרוטוקול נכתב בידי קאדי חנפי, ועל פי תיאורו של אבן טוק, הוא היה 'בור' (ג'אָהֶל) ולא נהג לפי הכללים. זמן מה לאחר מכן הובא הנאשם לדמשק בפני אבן קאדי עג'לון שהתערב באופן נמרץ, לא הסתפק בפסק החנפי וציווה להעמיד את הנאשם לדין בפני הקאדי השאפעי. במעמד זה סירב ה'כופר' (זַנְדִּיק) להודות באישומים ונאסר, אבן קאדי עג'לון ערך לו טקס השפלה וציווה לשימו במאסר המיוחד לנידונים למוות. גם לאחר ניסיונות שכנוע סירב הנאשם להודות במיוחס לו, ונראה שבסופו של דבר נזנחה אשמת הכפירה והוא שוחרר.⁵²

בחודש יְמַדָּאן 886, נובמבר 1481, התכנסו הקאדים ודמויות חשובות נוספות בשל 'פרשיית היהודים'. היה מדובר ביהודייה, בתו של סוחר בשמים (עַטָּאר), שהתאסלמה כמה עשרות שנים קודם לכן, חזרה בה, אך שבה לאסלאם ואף נשאה לגבר מוסלמי. עתה נאסרו כמה מצאצאיה במצוות אבן קאדי עג'לון מסיבה שאינה מפורטת, אך נראה שבשל חוסר הבהירות בעניין המרת הדת. אכן, עלתה השאלה אם מדובר במוסלמים או בלא-מוסלמים, ושאלה זו הגיעה לידיעת המושל הממלוכי. המושל זימן אליו את המלומד השאפעי, אולם נתקל בסירובו להגיע לארמון, מה שמעיד, כמו מקרים אחרים, על מעמדו של שיח' אל-אסלאם המדובר. כאמור, העניין נידון בפני הקאדים. הקאדי השאפעי קבע שמאחר שאם המשפחה שבה בסופו של דבר לאסלאם, מדובר במשפחה מוסלמית לכל דבר ועניין, זאת בניגוד לפסיקה שפסק כחמש-עשרה שנים קודם לכן הקאדי המאלכי בצפת – לדידו היה מדובר ב'כופרים' – פסיקה אשר צצה ועלתה עתה. הדיון הראשון העלה חרס, אך בעקבותיו החלו פקפוקים במחנה המאלכי ונשמעו דעות שפסיקת הקאדי הצפתי בזמנו בטעות יסודה. אמנם כך קבע בסופו של דבר כינוס מאלכי שהוקדש לסוגיה, אך אבן קאדי עג'לון הוציא מצדו פְּתָנָה שלפיה הפסיקה המאלכית חסרת בסיס ומדובר במוסלמים, וחשובי השאפעים הצטרפו לדעתו. עד כמה המשיכה הסוגיה להיות על סדר היום אפשר ללמוד מכך שכמעט שנה מאוחר יותר נפגשו הקאדים השאפעי והחנבלי בעניין והשאפעי חזר על עמדתו

50 על זנדקה במשמעות הכללית של כפירה, להבדיל מההוראה המקורית ראו *EP*, s.v. Zindik (F.C de Blua).

51 המושגים הנזכרים הם 'חלול' ו'אתחאד'. ראו הערכים: *EP*, s.v. Ḥulūl (L. Massignon and G.C Anawati);

EP, s.v. Ittihād (R. Nicholson and G.C Anawati).

52 אבן טוק, תעליק, 163-164.

הנחרצת.⁵³ נושא נוסף שהדעות נחלקו בו הוא הלכות נישואין. אבן טוק דיווח על כמה מקרים. למשל, לפני הקאדי השאפעי התברר המקרה של מחבֵּ אֶל־דִּין אבן אבראהים אֶל־דִּסוּקִי שנשא לאישה את בתו של סוחר מחלב. מי שחיתן אותם על פי האסכולה החנפית (עלא קאעדת מִדְּהֵבָה) היה נור אֶל־דִּין אָבוּ מַנְעָה. מן הדיווח עולה שהלה פעל בניגוד למצוותו של הקאדי הראשי החנפי, שאישר לערוך הסכמי נישואין (עֶקֶד) רק במדרסה, ומשהעלה החתן אל־דִּסוּקִי את העניין, משכו העדים לחוזה הנישואין את ידם ממנו. לפיכך, השיאה הכלה את עצמה בניגוד להליך הנהוג, ולפיו חייבת הכלה שקרוב משפחתה ישיאנה. משהעלה החתן את בעייתו לפני הקאדי החנפי אישר הלה את קביעתו, והחתן אמר לו כי למעשה הוטעה על ידי העדים. העניינים הסתבכו והעדים הציעו לחתן לבטל את נישואיו, אבל הוא סירב. כאן באה התערבותו של הקאדי השאפעי, והוא אישר את תקפות הנישואין.⁵⁴

במקרה אחר שהגיע לפני הקאדי נג'ם אל־דִּין השאפעי היה מדובר באישור שנתן הקאדי החנפי עלא אֶל־דִּין אֶל־חַמְאִוִי שנה קודם לכן לנערה שאמה חיתנה אותה בשל היעדר גבר בן משפחתה שהיה אמור לעשות זאת על פי הלכות הנישואין (וְלִי), והנישואין קיבלו תוקף באמצעות עדים. הקאדי נג'ם אל־דִּין זימן אליו את אחד העדים שנכחו במעמד הנישואין ודרש ממנו הסבר, בטענה שהסכמה להליך כזה היא דרכם של החנפים. חילופי הדברים בין הקאדי לעד עלו לטונים גבוהים ולחרפות הדדיות, ובבדיקה נוספת שנעשתה נתברר כי אכן החנפים מאפשרים לאם למלא מקומו של נְלִי. בסופו של דבר התפייסו הניצים.⁵⁵

דיווחיו של אבן טוק, כמו רבים אחרים שיומנו מלא בהם, מגלים טפח מחיי היום־יום בעיר מרכזית בעולם האסלאם ערב הכיבוש העוסמאני, והם מקור למה שהיסטוריונים גרמנים קוראים Alltagsgeschichte ואחרים קוראים מיקרו־היסטוריה, היינו סוגת מחקר היסטורי שהחלה לפרוח בעשורים האחרונים של המאה שעברה ובוחנת, בין היתר, סוגיות נבחרות לעומקן, מהן גם סוגיות הקשורות באנשים הפשוטים בהקשר מקומי מצומצם.⁵⁶ ספרי מיקרו־היסטוריה, כמו אלו שנכתבו בעיקר על ראשית העת המודרנית באירופה בידי נטלי זימון־דיוויס, ג'ובני לוי, עמנואל לה־רואה לדורי וקרלו גינצבורג (מקצתם אף תורגמו לעברית), ניסו לאתר מבנים ואינטראקציות אנושיים־חברתיים זעירים בתוך חומר היסטורי עשיר אך מוגבל בהיקפו (בשנים

53 שם, 87-91, 169.

54 שם, 1136-1137. ייתכן שדוסוקי היה בשלב כלשהו ממונה על כספי יתומים.

55 שם, 1787-1788.

56 ספרים שמושג זה מופיע בשמם מופיעים גם כיום בגרמניה. אחד החלוצים שבהם, שאף תורגם לאנגלית, הוא Alf Luedtke (ed.), *The History of Everyday Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

ובמקום) ולשחזור על בסיסם עולם תרבותי מלא. חפים מיומרה בלתי מבוקרת לראות במקרה או במקום המסוימים שנבחרו ייצוג של עולם גדול הרבה יותר, הכותבים האלה דבקים בעמדת ביניים, שלפיה מיקרו-היסטוריה חורגת מגבולות מצומצמים ויכולה לספק מפתח להבנה אל מעבר למה שהוא מקרה הבוחן המסוים. כפי שניסחה זאת יפה זימון-דיוויס, המקרה הבודד אינו עולם ממוזער לגודל של גרגר חול, אלא מבנה כוח מקומי השולח אותות למוקדי הכוח האחרים.⁵⁷

אשר ליישומה של תפיסה היסטוריוגרפית זו בחקר האסלאם הטרנס-מודרני, קונרמן ושותפו לכתבת מאמר הביקורת שצוטט לעיל על הכרך הראשון של אבן טוק, רואים בכותרת התרגום הגרמני שהעניקה חוקרת האסלאם אנמרי שימל (Schimmel) למבחר קטעים מתוך הכרוניקה של אבן איאס, בן זמנו המצרי של אבן טוק, היינו *Alltagsnotizen*, קרבה לא מודעת לגל היסטוריית חיי היום-יום בגרמניה, שראשיתו בשנות השמונים. לדידם, צאצא רחוק גיאוגרפית וכרונולוגית של גל זה הוא ספרו של דיוויד וינס (Waines) על חיי היום-יום בעולם האסלאם.⁵⁸ ההשוואה הזאת מצריכה עיון נוסף ואינה יכולה להידון כאן. מכל מקום, סיפורי אבן טוק אכן שופכים אור על מגוון היבטים של קיום תושבי דמשק, היבטים שהכותבים בני הזמן התעלמו מהם בדרך כלל, על כל פנים מחלקם הארי. ועל כן השימוש שהמחקר יכול לעשות בתעליק של אבן טוק, שהיה מוטל מאות שנים כאבן שאין לה הופכין, הוא רב מאוד.

Natalie Zemon Davis, 'The Shapes of Social History', *Storia della Storiografia* 17 57
(1990): 28-34.

Conermann and Seidensticker, 'Some Remarks', 123 58
ראו מאמר הביקורת המצוטט בהערה 5 לעיל, 'Some Remarks', 123
וודאי שהפנייתם של הכותבים לספרו של אדם מז (Mez) משנות העשרים
של המאה הקודמת אינה ממין העניין, משום שאי אפשר לקשור אותו לתפיסות היסטוריוגרפיות
של שנות השבעים והשמונים.